

KÖNÜL SADIQOVA

AMEA M.Fuzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat
metodları ixtisası üzrə doktorant
E-mail: kloln1u1l@rambler.ru

“MİR`ATUZ-ZAMAN FI TARIXI-L A`YAN” ƏSƏRİ AZƏRBAYCAN TARIXININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, Səlcuq, əlyazma, Təbriz

Ключевые слова: История Азербайджана, Сельджук, рукопись, Тебриз

Key words: Azerbaijan history, Seljuk, manuscript, Tabriz

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, hər bir ölkənin tarixini öyrənmək üçün müvafiq mənbələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Sibte ibn əl-Cövzi Qızıoğlunun “Miratuz-zaman fi-tarixi-l a`yan” əsəri Səlcuq imperiyasının, o cümlədən səlcuqların Azərbaycana gəlişindən sonra yaranan tarixi prosesin öyrənilməsi yönündə misilsiz mənbədir.

“Mir`atu`z-zaman fi-tarixi`l a`yan” əsəri Sibte ibn əl-Cövzi Qızıoğlu tərəfindən qələmə alınmışdır. Sibte ibn əl-Cövzi (ibnu-l Cövzinin nəvəsi) ləqəbi ilə tanınan Şəmsuddin Əbu-l Müzəffər Yusif b. Qızıoğlu b. Abdullah 582/1186-cı ildə Bağdad şəhərində doğulmuş, atası, Abbasi xəlifələrindən əl-Müktəfi (1090-1160) və əl-Müstəncidin vəzirlərindən olmuş Aynuddin Əbu-l Müzəffər Yahya b. Hübeyrinin (1096/97-1165) kələsi olan Hüsəməddin Qızıoğlu idi. Sibte hələ kiçik yaşlarından atasını itirdiyi üçün onu babası İbnu-l Cövzi böyütmüşdür, tarix və bir çox islami elmləri də o, babasından öyrənmişdir. Babasının ölümündən sonra (1200), təxminən 18-20 yaşında, Bağdadı tərk edərək Eyyubilərin hakimiyyəti altında olan Dəməşqə köçmüş və özünə ikinci vətən olaraq seçdiyi Dəməşqdə Qasiyun dağının ətəyində yerləşən evində də vəfat etmişdir. Zilhicce ayının 21-i 654-cü ildə (21 yanvar 1257-ci ildə) orada dəfn edilmişdir. Sibte ibn əl-Cövzinin dövrümüzə qədər gəlib çatan və müxtəlif səpkidə yazdığı bir çox əsərləri vardır ki, bunlardan biri də “*Mir`atu`z zaman fi tarixi əl-a`yan*” (*Əyanlar tarixində zamanın güzgüsü*) adlı qiymətli əsəridir. Əsərin əlyazması Orta əsr Şərqi tarixini öyrənmək baxımından olduqca qiymətli mənbələrdən biri hesab edilir. Çünki, əlyazma özü-özlüyündə böyük bir tarixi salnaməni əks etdirir və bəşər tarixi başlayandan müəllifin ölümünə qədər (654/1256) cərəyan edən bütün hadisələri əhatə edir. [1, 126] Qızıoğlunun bu salnaməsində hər ilin mühüm hadisələri nəzərə çatdırılır və həmin ildə vəfat edən tanınmış şəxslərin adları əlifba sırası ilə düzülərək, hər biri haqqında bibliografik məlumat verilir. İbn Hallikan (1211-1282) yazır ki, o, “Dəməşqdə Sibte ibn Cövzinin 40 cilddən ibarət olan və hər birində də müəllifin imzası olan “*Mir`atuz-zaman fi tarixi əl-a`yan*” adlı əsərini görmüşdür”. [2, 25] Lakin təssüflər olsun ki, əsərin əksər cildləri itmiş, dövrümüzə qədər ancaq bəzi cildləri gəlib çatmışdır. Bunlardan da 448-480/1056-1088-ci illəri əhatə edən cildi nəşr edilmişdir. Əsərin I cildinin əlyazması AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda D-23 şifrəsi altında mühafizə olunmaqdadır. Salnamənin digər 448-480/1056-1088-ci illəri əhatə edən cildi Türkiyədə Topqarı sarayının muzeyində qorunub saxlanılır və Ali Sevim tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu cild bütövlükdə Səlcuq İmperiyası dövründən bəhs edir və Səlcuqlu tarixinin öyrənilməsi istiqamətində böyük bir boşluğu doldurur. Burada məlumatlar adətən başqa müəlliflərin əsərlərindən toplanmış materiallarla sübut edilir. Bunlardan müəllifin ən çox qaynaqlandığı əsər, Məhəmməd b. Hilal

əbu'l-Hasən Qarsun-nimə əs-Sabinin "Uyunut-təvarix" adlı kitabı olmuşdur. Qarsu'n-nimə bu əsərini atası Hilal b. Muhassin əs-Sabinin h.360-448-ci illəri əhatə edən tarixi əsərinə zeyl olaraq qələmə almış və onu h.479 (1086/1087)-cu ilə qədər davam etdirmişdir. XI əsrdə Bağdadda qələmə alındığı bilinən "Uyunut-təvarix"i Sibt Dəməşqə gətirərək istifadə etmişdir, lakin əsərin sonrakı taleyi barəsində qaynaqlarda heç bir məlumat yoxdur.[3, 5] Müəllif demək olar ki, əsərin əksər hissələrində Hilal əs-Sabinin adı keçən əsərindən sitat gətirərək ondan nəqlər çəkmişdir. *Mir'atuz-zamanın* biri müfəssəl, digəri müxtəsər olmaqla iki versiyası vardır və bunların hər ikisinin də bəzi cildlərində (xüsusilə də 1056-1086-cı il hadisələrini əhatə edən cildlər) müəyyən ixtisarlar edilmişdir, lakin bu ixtisarlara kimlər tərəfindən aparıldığı dəqiq məlum deyil. Bəzi tarixçilərin fikrincə müfəssəl versiya əsərin orijinalını görmələri ehtimal olunan Yununi və ya Muhəmməd b. Şadşah tərəfindən hazırlanmışdır, lakin, müxtəsər versiyasının necə və kim tərəfindən tərtib edilməsi məlum deyildir. [4, 87] Belə ki, Sibtin bu böyük əsəri, sonralar Kutubiddin Musa b. Muhəmməd əl-Yununi əl-Bəalbəki (ölm.1326) tərəfindən qısaldılaraq yenidən qələmə alınmışdır. Yununi həmçinin h.654-cü il hadisələri ilə sona çatan *Mir'atuz-zamana* bir zeyl də yazmış və onu h.713-cü ilə qədər davam etdirmişdir. Eyni zamanda Yunininin bildirdiyinə görə o, ixtisar etdiyi əsərə, h. 654-cü ildən əvvəlki bəzi hadisələri, vəfat edən bir çox görkəmli şəxslərin həyat və yaradıcılıqlarını, eyni zamanda da lazım bildiyi bir çox əhəmiyyətli mövzuları da əlavə edərək, onu daha da oxunaqlı etmişdir. [5, 18]

Sibtin bu böyük salnaməsi Səlcuq İmperiyası dövrü Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi yönündə bizə işıq tutur, nəzərə alsaq ki, bu dövr tariximiz çox az tədqiq edilmişdir və həm tariximizin, həm də mədəniyyətimizin inkişafında mühüm bir tarixi dönmədir. Çünki, bu dövr mədəniyyətimizin intibah dövrü, Azərbaycan türk dilinin isə tarixi təşəkkül dövrüdür.

Səlcuq imperatorluğunun yaradılması oğuz türklərinin tarixində çox mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Bu dövlətin yaradılması ilə İslam aləmində siyasi hakimiyyət oğuzların əlinə keçdi. Eyni zamanda Anadolu və ona qonşu ölkələr türk yurduna çevrildi. Səlcuq axanları ilə bağlı olaraq, oğuz-türk tayfaları bütün Cənubi Qafqaz və Ön Asiyada başlıca etnik və siyasi amilə çevrildi. Bu amil Yaxın və Orta Şərqi bütün sonrakı tarixində mühüm rol oynadı. Oğuz türkləri X əsrin əvvəllərindən etibarən İslam dünyasının zəifləməsindən istifadə edərək, Cənubi Qafqazda türk-İslam dünyasının yeganə istehkamı olan Azərbaycana qarşı Bizansın hazırladığı məkrli planı puça çıxardılar. Səlcuqların həyata keçirdikləri sosial-iqtisadi tədbirlər Şərqi ölkələrində, eləcə də dünya miqyasında inkişaf etmiş feodalizmə keçid üçün şərait yaratdı. Səlcuq imperatorluğu dövründə türk xalqları yenidən öz əvvəlki qüdrətlərini bərpa etmiş, İslam dünyasının və İslam mədəniyyətinin inkişafının yeni mərhələsi olan türklük mərhələsi başlanmışdır.

Əsər 3 hissədən ibarətdir. Bunlardan 1056-1063(h.448-455)- ci illəri əhatə edən 1-ci hissə Sultan Toğrul bəy zamanını, 1063-1072(h.456-465)- ci illəri əhatə edən 2-ci hissə Sultan Alp Arslan zamanını, 1072-1088(h.465-480)- ci illəri əhatə edən 3-cü hissə isə Sultan Məlikşah (1072-1092) dövrünü əhatə edir. [6, 11] Hər bir hissədə də müəllif həmin dövr Azərbaycanda baş verən hadisələrdən qiymətli məlumatlar çatdırır, eyni zamanda da, Azərbaycan şəhərlərindən Təbrizin, Naxçıvanın, Xoyun, Urmiyanın adlarını çəkərək orada cərəyan edən hadisələrdən ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Xüsusilə də, Sultan Toğrulun Təbriz şəhərində xəlifə əl-Qaim Bəmirillahın qızı Arslan xatunla evlənməsindən və burada onların şərəfinə təşkil edilən möhtəşəm nigah mərasimindən ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Nigahın ertəsi günü Sibt baş verənləri Qarsunni məninin "Uyunut-təvarix" adlı əsərindən geniş sitatlar gətirərək bildirmişdir. Qeydlərdə bunlar yazılmışdır: "Nigah mərasiminin ertəsi günü mən

(İbnu-l Məhləban¹) dövlət xəzinəsindən (hazainu'l- mamurə) bütün daş-qaşları, qızılları, geyimləri, digər hədiyyəlik əşyaları, xidmətkarları və s. nə varsa hamısını çıxartdım. Daha sonra Məmlanur-Razi adıyla tanınan Təbriz şəhərinin valisi Əbu Nəsr Məhəmməd b. Vəhsudan sultanın qapısının önündə hazır vəziyyətdə dayandı və ondan müəyyən miqdarda pul verməsi qərarlaşdırıldı, o da bu pulun böyük bir qismini verdi və qalan hissəsi üçün də öglunu girov olaraq qoydu. Daha sonra sultan Toğrul Anadoluya yaxın olan Naxçıvana getdi. Buranın Səlcuqlara tabe olan valisi əbu Duləf b. əs-Sakar əş- Şeybani idi. Sultan həmçinin bu vassal validən və digər vassal Erməni valisindən də müəyyən qərarlaşdırdığı miqdarda pulu aldı. Sonra sultan müsəlmanlar üçün mühüm bir ərazi olan və islam dininin dayandığı qüvvətli dirəyi rolunu oynayan Xoy şəhərinə getdi". [6, 109]

Əmisi Toğrul bəy öləndə Alp Arslan 34-35 yaşlarında idi. O bir çox muharibələrdə qələbə qazanmış və şöhrət tapmış ordu başçısı idi. Xorasan kimi böyük bir ərazini əhatə edən və əhalisi çox olan zəngin torpaqları idarə edirdi. [7, 102] Oğuzların Cənubi Qafqaz və İrandakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi siyasətini davam etdirən Alp Arslan taxt-taca sahib olan kimi Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Belə ki, 1064-cü ildə fevral ayından etibarən öz səfərlərinə başlayan sultan ordusuyla birlikdə paytaxt Reydən Azərbaycana gəldi. [8, 176] Mira'atuz-zamanda bu hadisə barəsində bunlar qeyd edilmişdir: 1064-cü ilin ramazan (avqust/sentyabr) ayında Səlcuqlu vəzir Nizamulmülkdən Bağdada qalibiyyət məktubu gəldi. Məktubda bunlar yazılmışdı: "sultan Alp Arslan Xəzər ölkəsinə sürətlə hərəkətə keçdi və orada indiyə qədər heç kimin gedib çıxa bilmədiyi ərazilərə girərək böyük bir hissəni fəth etdi, burada təxminən 30 min insan öldürüldü və 50 minə yaxın insan da tutularaq əsir edildi, həmçinin sayı-hesabı bilinməyəcək qədər qənimət əldə edildi. Daha sonra sultan qalib şəkildə oradan ayrılaraq Anadolunun (Rum) ilk şəhəri olan Aniyə gəldi və buranı da mühasirəyə aldı. Ulu Tanrının icazəsi və istəyi ilə buranın fəthi çox çəkməyəcəkdir." Nizamulmülkün bu məktubundan bir neşə gün sonra sultan Alp Arslanın Ani² şəhərini fəth etdiyini yazan məktub(fəthnamə) Bağdada xəlifəyə gəldi. [6, 135] Alp Arslan Ani şəhərinin idarəsini Şəddadilər dövlətinin rəhbəri Əbul Əsvərin oğlu olan Manuçöhrə³ həvalə etdi. Manuçöhrün anası sonuncu Ani kralı olan II Gaqikin qızı Kata Xatun idi. Buna görə də xristian xalq onu çox asan qəbul etdi. Artıq bundan sonra Ani şəhəri Şəddadilərin hakimiyyəti altına keçdi. [9, 195]

1071-ci ilin avqustun 26-da Səlcuq dövləti tarixin dönüş vuruşmalarından biri olan Malazgird döyüşündə Bizans imperiyasını darmadağın etdi və Kiçik Asiyanı ələ keçirdi. Sultan Alp Arslanın Məlazgird vuruşmasında (26 avqust 1071-ci il) Bizans imperiyasının hərbi qüvvələrini darmadağın etməsilə türk-islam birliyi Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışan Bizans imperiyası və onun müdafiə etdiyi erməni-gürcü feodalları üzərində qəti qələbə çaldı. Bizans imperiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasəti və bu xristian dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü

¹ Sibti nigah mərasimində xəlifəni təmsil edən İbnu-l Məhləban adlı şəxsin sözlərini qeyd etmişdir. Sibti İbnu'l-Cövzi, Mir'atu'z-zaman fi tarihi'l -ayan da selçuklular. seçmə, tərcümə və dəyərləndirmə prof.dr.Ali Sevim, Ankara 2011

² Ermənistan ərazisində qədim bir şəhər.

³ 1064-cü ildə Sultan Alp Arslan tərəfindən fəth edilən Ani şəhəri sultana göstərdiyi xidmətlərə görə məhz Şəddadi hakimi Əbu-l Əsvər Şavura verilmişdi. lakin yaşlı olduğuna görə oğlu Manuçöhr hakim olmuşdur. Zekai Erdal, Büyük Selçuklular öncesi Kafkaslardakı Beyliklər :Şəddadilər, V Uslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu,İstanbul 2010 [13.45]

feodallarının qəsbkarlıq planları puça çıxdı. Cənubi Qafqazı bütünlüklə xristianlığın təsir dairəsinə salmaq planı baş tutmadı. Xristian amili, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda tənəzzülə uğradı. [10,8] Bu döyüşdən sonra Azərbaycan Səlcuqlara qarşı apardığı mübarizəni dayandırdı. Nəticədə XI əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda Səlcuqların hökmranlığı bərqərar oldu. Bu Səlcuqların üçüncü böyük sultanı Məlikşahın(1072-1092) hakimiyyəti illərində baş verdi. [11,8]

Azərbaycana ilk yerləşən Səlcuqlu oğuzları *Nəvakiyyə* adı verilən bir qrup olmuşdur. Bunların doğru adının *yavegiyyə*, bir ehtimala görə "*qaçaqlar*", başqa bir görüşə görə isə "*yıvalar*" olduğu dilə gətirilmişdir. Bunlar daha çox Azərbaycanın qərbi istiqamətində və otlaq sahələrdə (Qarabağ, Zəngəzur) özlərinə yurdlar qurmuş və Bizans torpaqlarına, əslində xristianlığı qəbul edib *qriqoryan* məzhəbli qədim türklərin ölkəsi Ərməniyyəyə hücumlar etməyə başlamışdılar. [12,8] Cövzi əsərində Nəvakiyyə türkmənləri haqqında ilkin məlumatı Malazgird döyüşündən sonra 1071-1072-ci il hadisələrindən bəhs edərkən verir və burada onlardan "daima hərəkətdə olan" türkmənlər olaraq bəhs edir. [6, 173]

Sultan Alp Arslan dövründə bunların başında Ər Barsqan (hər halda Qaraxanlı *Barsqan* boyundan) adlı bir bəy dururdu. O, Alparslanın kürəkəni idi (bacısı Gövhər xatunun həyat yoldaşı idi). Nəvakiyyə oğuzlarının əsas hissəsi isə Azərbaycanda yerləşərək Səlcuqluların Anadolu fəthində böyük rol oynadılar. Sibti ibn əl Cövzi nəvakiyyə türkmənlərinin Azərbaycanda yerləşdiyini öz əsərində birbaşa qeyd etmişdir, o belə yazır : "Sultan Məlikşah xalası və Ərisigi (Ər Basqan=Ərbasan)ət-türkinin həyat yoldaşı olan Gövhər Xatunu öldürtdü (mart,aprel 1075), çünki o ordudan ayrılıb Anadoluda daima hərəkətdə olan türkmənlərə (türkmənnun-nəvakiyyəyə) qoşulmaq üçün Azərbaycana⁴ getmişdi. [6, 199].

Əsərdə Azərbaycan tarixi haqqında verilən məlumatlar təkcə bunlarla bitmir, lakin bu məlumatların arasından seçdiyimiz bəzi hissələr bizim üçün olduqca maraqlıdır. Nəticə etibarilə, deyə bilərik ki, Sibti ibn əl-Cövzi Qızıoğlunun "Mir'atuz-zaman fi-tərx-i-l a`yan" əsəri məhz Səlcuq İmperiyası, xüsusilə də Toğrul bəy, Alp Arslan və Məlikşahın hakimiyyəti illərində Azərbaycan tarixinin, ölkəmizdə baş verən hadisələrin, siyasi vəziyyətin və s.öyrənilməsi və tədqiq edilməsi baxımından diqqətə layiqdir. Əsər XI əsr türk dilinin (xüsusilə şəxs adlarının) və türk xalqlarının adət-ənənələrinin (toy və yas mərasimlərinin, saray həyatının) tədqiq edilməsi yönündən də mühümdür. Bütün bunlardan başqa Səlcuq dövlət təşkilatı, dövlətin dini, iqtisadi və mədəni siyasəti, xəlifə-sultan və sultan-vəzir münasibətləri haqqındakı qeydlər və ya bu mövzularla əlaqədar adı çəkilən müxtəlif hadisələrin hər biri həqiqətən də, həmin dövrün tədqiq edilməsi baxımından dəyərli sənədlərdir. [3, 16]

⁴ əsərdə "Azərbaycan" kəliməsi yeganə olaraq burada keçmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Pirimova M.A. “ Мир`атуз-заман о двух историках ”, Əlyazmalar xəzinəsində, VIII c. Bakı 1987, 120 səh.
2. Bünyadov Z. “Azərbaycan Atabəyləri dövləti”, Bakı 2007
3. Sibt İbn əl-Cövzi “*Mir`atu`z zaman fi tarixi əl-a`yan*” dəyərləndirmə prof.dr.Ali Sevim, Ankara 1968, 295 səh
4. DMB.İ.A, “Sibt” maddəsi, C.37, Ali Sevim, islamansiklopedisi.info
5. Guo Li, “Early mamluk Syrian historiography al-Yunini`s Dhayl Mir`at al-zaman “, I c. Chicago 1997, 241 səh.
6. Sibt İbn əl-Cövzi “*Mir`atu`z zaman fi tarixi əl-a`yanda Selçuklular*” seçmə, tərcümə, dəyərləndirmə prof.dr.Ali Sevim, Ankara 2011, 297 səh.
7. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Trc ed. Ramiz Əsgər, Bakı 1992, 432 səh.
8. Azərbaycan tarixi.VII cildə, II cild, Bakı, 1998, səh.283-424.
9. Kısakürek Evin Esmen, Kısakürek Arda, Bizimkiler Selçuklular, IX kitab, Anadolu merkezli dünya tarihi 2010, 231 səh.
10. Y.M.Mahmudov, Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış). Bakı 2008, 64 səh.
11. Nağıyev H., Verdiyev H., Azərbaycan tarixi (e.ə IX-e.XII əsrlər) dərs vəsaiti, I hissə, Bakı 2007 s.102
12. Əkbər N.Nəcəf, Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından XIV əsrə qədər), Bakı 2010, 55 səh.
13. Zekai Erdal, Böyük Selçuklular öncəsi Kafkaslardakı Beyliklər :Şeddadilər, V. Uslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu,İstanbul 2010

САДЫГОВА КЁНЮЛЬ

**«МИРАТУЗ-ЗАМАН ФИ ТАРИХИЛЬ-АЙАН» КАК ИСТОЧНИК РАБОТЫ В
ОБЛАСТИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Сельджуки оказали большое влияние на развитие всемирной истории и оставили глубокий след в этнической, военно-политической и общественно-экономической истории Ближнего и Среднего Востока. Это влияние сказалось и на Азербайджане, сыграло важную роль в общественно-политической, экономической и культурной жизни страны. Произведение Сибт Ибн Аль Джаузи Гызы оглу «Мир-ат аз-заман фи тарих аль-айан» является ценным источником для исследования истории Сельджукской империи и, в частности, истории Азербайджана в этот период.

SADIGOVA KONUL

**“MIRATUZ-ZAMAN Fİ TARIXIL-AYAN” AS A SOURCE OF WORK IN THE
STUDY OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN**

Seljuks had actively influenced to the course of the word history and left a deep impression to the ethnic, military-political and social and economic history of Middle East. It showed traces of itself in Azerbaijan too and played an important role in the philosophical and cultural life of our country. The historical work *Mir'atuz-zaman fi tarixi-l a`yan* was written by Sibte Ibn 'l-Jovzi fill a gap to the direction of learning the history of Seljuk Empire and gives us necessary opportunities to broad study of that period of Azerbaijan history.

Rəyçilər: t.e.d. F.Ələkbərli, t.e.d. A.C.İsgəndərov

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 02 aprel 2014-cü ül tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4).